

Јелена Даниловић*

НЕОСНОВАНО ОБОГАЂЕЊЕ

*У југословенској правној теорији и у судској пракси, најчешће је у употреби назив „неосновано обogaђење“ за институцију која поред уговора и проузроковања штете означава прећи извор облигације. Њени почети налазе се у римском праву у коме су створене *condictiones* и *actio de in rem verso*, институције којима је изражен повраћај онога чиме се једно лице правно неосновано обогатило на рачун другога лица. После разматрања институције у немачкој, француској и италијанској правној теорији изложена су најважнија правила у југословенском Закону о облигационим односима.*

Кључне речи: *Обogaђење. – Осиромашење. – Реситуција. – Еквивалентност у облигационим односима.*

ИСТОРИЈСКИ ОСВРТ И УПОРЕДНОПРАВНА РАЗМАТРАЊА

I. Увод

1. Неосновано обogaђење се састоји у томе што се имовина једног лица увећа или сачува на рачун имовине другог лица без правног основа, из чега настаје обавеза да се оно што је неосновано стечено врати или да се надокнади вредност постигнутих користи. За ову институцију употребљавају се и други називи, а обим њене примене је у разним правним системима различит.

II. Терминологија

2. „Неосновано обogaђење“ је термин који је уобичајен у нашој судској пракси, а делимично и у теорији. Има мишљења да је овај израз недовољно прецизан, јер није свако неосновано обogaђење извор облигационоправног односа, већ само оно које је у супротности са правним нормама,¹ па је тачнији назив „правно неосновано обogaђење“. У нашој и странијој литератури се поред ова два назива употребљава и неколико других термина.

* Др Јелена Даниловић, редовни професор универзитета.

¹ Упореди: Ж. Ђорђевић, В. Станковић, *Облигационо право*, Београд 1972. стр. 435.

3. Раније су често употребљавани термини „обogaћење без основа“ (или „обogaћење без правног основа“), затим и „правно неоправдано обogaћење“. Први је вероватно настао под утицајем француске правне терминологије (*enrichissement sans cause*), а други под утицајем немачке правне терминологије (*ungerechtfertigte Bereicherung*). Иако се првом изразу стављају приговори да је недовољно прецизан, он се, такође, још увек често користи.

4. „Неоправдано обogaћење“, „неправедно обogaћење“ (вероватно према енглеском термину (*unjust enrichment*), што је било усвојено у старијој српској правној терминологији, и „неправично обogaћење“ јесу термини који више изражавају етичку страну установе а мање правну, те се данас врло ретко употребљавају. Сасвим је непрецизан и ретко примењиван термин „безразложно обogaћење“.

5. Као стари и оригиналан назив треба поменути „неоправдано користовање туђим“, који налазимо у Општем имовинском закону за Црну Гору. Он има ту предност што реч „обogaћење“ замењује адекватнијим изразом „користовање туђим“, па би варијанта „правно неосновано користовање туђим“ можда могло да буде најпогоднији назив за ову правну институцију. У словеначкој правној терминологији употребљава се назив „обогатителни захтев“, с разликовањем кондикције и верзионог захтева.

6. У нашој новијој литератури налази се и термин „стицање без основа“, па је тај назив усвојен и у Закону о облигационим односима. У дискусији која је вођена на састанку Комисије за припрему овог текста истакнуто је да примена термина „стицање без основа“ или „неосновано обogaћење“ зависи од тога како се врши реституција. Према изнетом мишљењу, „неосновано обogaћење“ означава да реституција обухвата само оно што постоји у тренутку подношења захтева, а „стицање без основа“ постоји онда када се враћа оно што је примљено, без обзира да ли у тренутку подношења захтева још постоји или не. Насупрот овом тумачењу, изнето је и мишљење да је „стицање без основа“ шири појам од „неоснованог обogaћења“, па је изгледа на основу таквог тумачења усвојен овај назив у Закону о облигационим односима.

7. Термин „стицање без основа“ (или „стицање без правног основа“) има ту предност што је избегнута реч „обogaћење“. Ова реч упућује више на економску него на правну страну односа и при томе је недовољно одређена, јер се из свакодневног говора добија представа да се ради о прибављању већих економских вредности, што не мора да буде случај код ове правне установе, нити је вредност прибављеног битна. Реч „стицање“, напротив, упућује, пре свега, на прибављање права, што одговара савременом правном појму имовине. С друге стране, у новијој хрватској правној

терминологији „стјецање без правног основа“ је назив који обухвата само случајеве кондикција, а не и употребу ствари на туђу корист (*versio in rem*), што значи да је ужи од неоснованог обогаћења.² Исто тако, питање да ли се појмом „стицање“ могу обухватити и случајеви у којима се корист на рачун другог без правног основа прибавља употребом туђе ствари или радом другог. Због тога је нужно да се питање терминологије у доктрини расправи. У сваком случају, док питање назива ове установе не буде решено законом, у нашој садашњој судској пракси и у већем делу наше правне литературе и даље као најпогоднији термин остаје „неосновано обогаћење“.

8. Задржавањем назива „неосновано обогаћење“ нужно остају и термини „осиромашени“, за страну која постаје поверилац, и „обогачени“, за страну која постаје дужник, мада би ове термине, сматрамо, требало заменити погоднијим терминима. У словеначкој правној литератури странке у овом облигационом односу означавају се као „прикрајшанец“ и „окоришченец“.

III. Границе примене

9. Неосновано обогаћење често се везује за принцип да се нико не може обогатити на туђи рачун. Ово начело исказано је у познатој Помпонијевој изреци: *Natura aequum est neminem cum alterius detrimento fieri locupetioem* (Јуст. Дигеста, 12,6,14) – *По њприроди, њравично је да се нико не обогачи на шћићу другога*. Начело потиче из грчке филозофије и у складу је са Аристотеловим учењем о корективној правди. Изрека римског правника Помпонија понекад се узима само као историјска рефлексија, а чешће се оцењује као морално начело којим треба да се руководе како законодавац тако и судија. У Јустинијановим Дигестама она је сврстана у рубрику о кондикцијама и очигледно је служила као образложење оправданости тих тужби. Све до данас, ова изрека служи и као полазна тачка у изграђивању установе неоснованог обогаћења и као њено образложење.

10. Цитирана изрека, међутим, никада није могла да постане опште правно правило; она никада није издигнута на ранг опште правне норме као што је, на пример, на основу начела да нико не сме причинити штету другоме, изграђена установа накнаде штете. Основни разлог томе јесте што је принцип да нико не би смео да се обогати на рачун другог управо супротна ономе што се у стварности дешава у друштвима у којима постоји робна привреда. У тим друштвима се економско обогаћење остварује из текућег

2 М. Вердиш: *Основе имовинског њрава*, Загреб 1971. стр. 295.

економског промета који се споља показује као еквивалентан промет, али та тржишна еквиваленција не одговара стварној еквиваленцији вредности добара која се размењују. Међутим, тржишна еквивалентност је нешто што друштво прихвата као нормално, а право санкционише. Економско обогаћење на рачун другога је, према томе, правно могуће и допуштено. Код купопродаје може постојати несразмера између вредности предмета и уговорене цене, уколико та несразмера није већа од једне половине, односно трећине. Исто тако, и закључењем многих других правних послова може доћи до неједнакости у вредностима узајамних престација и тиме до богаћења на рачун другога. Најзад, код свих добротних правних послова, посебно код поклона, дешавају се промене у имовини странака које значе богаћење једне стране на рачун друге.

11. Посебно, у савременом грађанском праву примењују се неки правни принципи и правила чија примена доводи до последица које су у супротности са начелом да није дозвољено богаћење на рачун другога. То су, нпр., начело правне сигурности, правила о стеченим правима, принцип слободе уговарања и аутономије воље, итд. Тако, код стицања својине одржајем долази до губитка својине и тиме осиромашења једне стране у корист друге. Слично се дешава и код застарелости потраживања, и поред тога што остаје дужникова природна обавеза да дуг врати. Код истека преклузивног рока, једна страна губи своје право, што по правилу такође доводи до смањења имовине на једној, и увећања имовине на другој страни.

12. И поред тога што је богаћење на рачун другог правно дозвољено, а у неким случајевима је и непосредна последица примене правних правила, при уређивању имовинскоправних односа у савременим правима води се рачуна о принципу исказаном у наведеној античкој изреци. Може се уочити да се о њему води рачуна у свим случајевима који одступају од нормалне тржишне еквиваленције, дакле од онога што се у друштву сматра нормалним. Као што истичу неки француски аутори, цело облигационо право прожето је применом принципа да је недопуштено богаћење на рачун другога, што, може се рећи, постоји у другим подручјима грађанског права. Као пример могу да послуже правила о накнади у случајевима прибављања својине прираштајем и прерадом, правила о оштећењу преко половине, одредбе о ограничењу каматне стопе, о забрани зеленашких уговора, примена клаузуле *rebus cis stantibus* итд. Имајући све ово у виду, у француској правној литератури изречена је мисао да је свако богаћење правно дозвољено осим оног које је изричито правом забрањено.³

13. При таквом уређењу имовинскоправних односа поставља се питање колико је места остало за примену правила да у случају

³ Planiol, M. – Ripert, G.: *Traité pratique de droit civil français*, Paris 1954, т. VII, *Obligations*, стр. 50.

богаћења на туђ рачун осиромашени има право да тражи реституцију. А у одговору на ово питање полази се не од економског обогаћења, не од примене наведеног принципа у његовом најширем економском значењу, већ од објективног права, те се, најшире узевши, повраћај дозвољава само у случајевима у којима обогаћење није у складу са објективним правом. Другим речима, ако је до прелаза имовинских вредности дошло без правног основа. Мада у римском праву није постојала општа тужба из неоснованог обогаћења, питање основа, односно њеног одсуства, постављено је веома стриктно, па је и наведена Помпонијева изрека доцније модификована додатком речи *et iniuria*, дакле богаћење мора бити противправно (Јустинијанова Дигеста 50,17,206).

14. Ограничење неоснованог обогаћења као извора облигације за повраћај примљенога на случајеве који нису у складу са важећим правом оставља и даље резерве према овој правној установи. На њу се у прошлости гледало, па и данас се гледа са неповерењем и примена се ограничава. Пре свега, у многим правима неосновано обогаћење се ограничава само на поједине случајеве у којима долази до неоснованог умањења једне имовине у корист друге. Многа савремена права не познају општу тужбу из неоснованог обогаћења, а и она која је познају увела су је у релативно новије време, па се и тој општој тужби одређују шире или уже границе примене. Примена неоснованог обогаћења ограничава се и ширим или ужим тумачењем појма основа, чије одсуство чини да осиромашени има право да захтева реституцију, затим ширим тумачењем везе која мора да постоји између обогаћења и осиромашења, и захтевом да тужба из неоснованог обогаћења мора да буде строго супсидијарна. На различито регулисање ове институције у савременим правима значајан утицај имало је и историјско наслеђе. Под утицајем историјског наслеђа и услед разлика у изградњи неких правних установа имовинског права, неосновано обогаћење је у савременим правима добило ужу или ширу примену. Да би се ове разлике боље уочиле, нужно је укратко указати на историјат ове установе и на њено регулисање у упоредном праву.

ИСТОРИЈА НЕОСНОВАНОГ ОБОГАЋЕЊА

IV. Римско право

15. Неосновано обогаћење је у римском праву било регулисано казуистички. У римским текстовима о недопуштености богаћења на туђ рачун говори се у вези са четири институције *negotiorum gestio*, *actio de in rem verso*, код тужбе против малолетника који је посао закључио без сагласности татора (према рескрипту императора Антонија Пија: „за повраћај онога што чини *in quantum*

locupetior factus est“) и у вези са кондикцијама. Међутим, повезивање прва три односа са истицањем да им је заједнички елемент обогаћење без основа извршили су тек средњовековни правници, док је за римске правнике обогаћење без основа било непосредно везано само за кондикције.

16. Кондикцијама је у Јустинијановим Дигестама било посвећено неколико титулуса, што указује на значај који им је био придаван у каснијем римском праву. Значај проистиче из потреба праксе: пренос својине формалним начинима старог римског права вршен је апстрактно, а и код неформалне традиције својина се могла пренети у више случајева и онда када основ није био ваљан. Лице које је без правног основа изгубило право својине, могло је повраћај ствари тражити само кондикцијом. Исто тако, и у облигационим односима је постојало више могућности да преузета обавеза буде без основа, што је посебно често могло доћи закључивањем стипулације, формалног уговора који је имао најширу примену.

17. Најстарија кондикција, и по римском схватању основна, била је *condictio indebiti*, којом се тражио повраћај недугованог. У класичном праву уведене су, даље, кондикције којима се тражио повраћај онога што је дато по неморалном или незаконитом основу (*condictio ob turpem vel iniustam causam*) и онога што је било дато у очекивању контрапрестације (*condictio ob rem datam*). У класичном праву кондикција се могла применити само за повраћај ствари или вредности ствари, и то без обзира на то да ли обогаћени у време подизања ствари и даље има ствар, односно њену противвредност, или нема, тј. без обзира на трајност обогаћења.

18. У посткласичном праву систем кондикција је проширен и уведене су две значајне новине. Прво, кондикција се могла подићи не само када се извршена престација без правног основа састојала у давању ствари односно преносу својине (*dare*), већ и онда када је извршена нека друга чинидба (*facere*). То је практично значило да се сада кондикцијом могло захтевати и ослобођење од преузете обавезе или добијање противвредности учињене радње. Друга новина била је у томе што се почело водити рачуна о трајању обогаћења без основа, односно што је обогаћени био дужан да врати само оно што је још имао у време подизања тужбе. Тиме су кондикције заиста добиле карактер тужби које почивају на принципу забране обогаћења на рачун другог без правног основа.

19. Систем кондикција је у посткласичном праву био проширен тако што су поред класичних кондикција биле уведене и две нове: *condictio ob causam finitiam* (што је средњовековни назив) за случај када је правни основ отпао, обично поништењем уговора; и *condictio sine causa* (за остале случајеве који нису обухваћени посебним кондикцијама). При томе је *condictio indebiti* остала као основна

од ових тужби, а *condictio ob rem datam* претворена је у *condictio causa data causa non secuta*. Тиме је Јустинијаново право познавало пет основних кондикција и три које овде, због њиховог мањег значаја за доцнији развој, не помињемо.

20. За *condictio sine causa* Јустинијановог права многи су писци у прошлости мислили да представља општу тужбу из обогаћења без основа. Она то није била. Јустинијан је њоме само допунио већ постојећи систем кондикција као тужби предвиђених за тачно одређене и разграничене случајеве, претпоставке за њену примену биле су строго ограничене. Римско право није познавало општу тужбу из неоснованог обогаћења, а када се сви случајеви регулисани кондикцијама посматрају у целини, може се уочити да је неосновано обогаћење, као извор облигација у римском праву, било далеко уже постављено него у савременим правима.

21. У Јустинијановом праву учињена је још једна измена која ће умногоме утицати на доцнији развој неоснованог обогаћења. Тужба *actio de in rem verso*, која је у почетку могла да се подиже само против *pater familias*-а са захтевом да испуни обавезе њему потчињених лица из којих је он стекао користи, сада је проширена тако што се могла подићи и у случајевима у којима је тужени обогаћен из правног посла који је закључило правно способно лице, дакле, не само лице у власти туженог.

V. Неосновано обогаћење у новијој правној историји

22. На савремена права утицала су тумачења ове институције која су давали правници од времена глосатора до припадника историјско-правне школе у Немачкој. Полазећи од римских текстова, они су ову установу тумачили у складу с општим идејним стремљењима свога доба, с важећим правним системима и актуелним друштвеним потребама.

23. Глосатори су о неоснованом обогаћењу расправљали како поводом текстова о кондикцијама тако и коментаришући тужбу из незваног вршења туђих послова. За Јустинијанову *condictio sine causa* они пишу да је то општа тужба (*generalissima-Azo, Summa Codicis*, уз *Just. Cod.* 4,4,9, изд. *Venetis*, 1566), што је затим прихваћено и у Акурзијевој глоси. Глосатори нису дали никаква теоријска образложења ове „опште тужбе“.

24. Међу глосаторима изузетак чини *Martinus*, чија је склоност ка решењима на бази правичности позната. Он је, коментаришући познату Помпонијеву изреку да се нико не може обогатити на туђ рачун, пледирао за увођење једне опште тужбе за повраћај неосновано стеченог.⁴

⁴ Kantorowicz, Herman, *Studies in the Glosator of Roman Law*, изд. 1938, Oxford, стр. 86–87.

25. Bartolus, као ни други коментатори, није у овој области дао никакве значајније резултате. Нису предлагана никаква решења која би значила одређени помак у овој области.

26. За дискусије око неоснованог обогаћења изгледа сасвим сигурно да је развој идеја о природном праву представљао битан фактор у еманципацији правника од римских учења и у трагању за новим погледима на основу неоснованог обогаћења.⁵ Према неким изворима могло би се закључити да је Хуго Гроције, од кога потиче и општа теорија о обавези накнаде причињене штете, био први који је формулисао једну општу правну норму о обавези враћања која се рађа из обогаћења без основа на рачун другога.

27. Током XVII и XVIII века, испољиле су се знатне разлике између немачких и француских правника, што се одразило и на законодавство крајем XVIII и почетком XIX века, па и на разлике у решењима која су у овој материји усвојена у савременом немачком и француском праву.

28. Немачки правници су, почевши од XVII века, посветили посебну пажњу тужби *de in rem verso*, и то у виду који јој је дат у Јустинијановом праву, тј. када је лице чијим се посредством тужени обогатило било правно способно лице. Они се враћају на ову тужбу у решавању низа проблема који су се јавили у пракси при закључивању уговора преко трећих лица. Они ову тужбу разграничавају у односу на тужбу из незваног вршења туђих послова, а затим, што је још значајније, у својим анализама постепено занемарују лице које је закључило уговор и чијим посредством је дошло до обогаћења, тако да су почели да посматрају директно однос обогаћеног и осиромашеног. Овај развој довео је до тога да се у делима немачких правника крајем XVIII века појављује *actio de in rem verso* као општа тужба која почива на принципу природног права и идеји правичности да се нико не може бесправно обогатити на рачун другога.⁶

29. У складу са овим развојем, Пруски грађански законик из 1794. увео је општу тужбу из неоснованог обогаћења као версиони захтев, задржавајући истовремено и римски систем кондикција.

30. Француски правни писци истог доба су се, опште узевши, мање бавили проблемима неоснованог обогаћења, при чему су већу пажњу посвећивали кондикцијама. Domat је сматрао да су кондикције типичне тужбе које почивају на принципу забране неоснованог богаћења на рачун другога и да обавеза да се примљено врати постоји само онда кад прибављена корист остане у рукама обогаћеног и у време подизања тужбе. С друге стране, Domat је својим

5 John P. Dawson, *Injust Enrichement*, Бостон, 1951, стр. 78–92.

6 Ј. Даниловић, „Actio de in rem verso од римског права до Аустријског грађанског законика“, *Анали Правног факултета у Београду*, XV, 1968. стр. 243–264.

великим доприносом у области каузе уговора истовремено практично сузио област примене кондикција.

31. Pothier, који се у својим радовима много служио римским текстовима, у потпуности је занемарио *actio de in rem verso*, док је од кондикција обрадио подробније једино *condictio indebiti*. Он је исплату недугованог назвао *pro mutuo* и сврстао је, заједно са незваним вршењем туђих послова, у квазиконтракте. За оба института Потје пише да почивају на принципу правичности, односно на правилу да се нико не може бесправно обогатити на рачун другог.

32. Француски грађански законик из 1804. у овој области је потпуно следио Потјеа. Његове одредбе у квазиконтрактима (чл. 1371), и сужавање ове материје на исплату недугованог и на незвано вршење туђих послова, биле су предмет многих критика, а одсуство опште тужбе из неоснованог обогаћења оставило је празнину која је током XIX века причињавала све веће тешкоће судској пракси. У доктрини је, међутим, још у доба Потјеа и непосредно после њега, о *actio de in rem verso* писано као о општој тужби из неоснованог обогаћења. На судску праксу је доцније утицало нарочито учење које су створили Обри и Ро. Они су тужбу *de in rem verso* дефинисали као правно средство које је „засновано на принципу правичности који забрањује да се неко обогати на рачун другог и што треба да буде допуштено у свим случајевима када се имовина једног лица увећа без легитимног основа на рачун имовине другог лица“.⁷

33. Француска судска пракса је *actio de in rem verso* увела у француско право 5. VI 1892. године, одлуком Касационог суда у познатом спору Bourget. Радило се о испоручиоцу вештачког ђубрива који је тражио наплату вредности од власника земљишта, јер је закупац, с ким је био закључен уговор о испоруци, у међувремену морао да напусти закупљено земљиште. Касациони суд је одобрио тужиочев захтев с образложењем да је корист од испорученог ђубрива припала туженоме.

34. Немачки правници у XIX веку вратили су се кондикцијам. Историјска правна школа, проучавајући Јустинијанова Дигеста, закључила је да се управо у текстовима о кондикцијама налази регулисана установа неоснованог обогаћења. Савињи је, као додаток свом познатом делу *Систем данашњег римског права*, написао монографију о неоснованом обогаћењу. Он је закључио да је кондикција процесуално средство које стоји на располагању осиромашеноме увек када дође до „увечања једне имовине смањењем друге, и то увек без основа или је првобитни основ отпао“. Он

⁷ Aubry et Rau, *Cours de droit civil français* 3. éd. 1898–1922. т. IX, § 578–4°.

предлаже да се институција назове „обogaћење без основа из наше имовине у корист другог лица“, при чему истиче да се кондикција увек примењује уместо изгубљене виндикације.⁸

35. Иако је међу немачким пандектистима XIX века било знатних неслагања о појединим питањима, владајуће мишљење је било да се мора законодавно јединствено регулисати неосновано обogaћење. Немачки грађански законик из 1900. увео је општу тужбу из неоснованог обogaћења у свом познатом § 812.

VI. Правна правила у савременим правима

36. С обзиром на историјску традицију, као и на нека посебна правила која се примењују на поједине начине на које долази до неоснованог обogaћења, у савременим правима су се, у већој или мањој мери, задржале разлике између случајева у којима се рести-туција тражи кондикцијом и оних у којима се подиже верзиона тужба. Кондикцијом су заштићени случајеви у којима долази до прелаза имовинских вредности извршењем неосноване престације, тј. испуњењем дуга који не постоји или чији је основ престао да постоји. Верзиони захтев постоји у осталим случајевима неоснова-ног обogaћења. Најчешћи случајеви верзије су употреба туђе ства-ри без правног основа или обрнуто, случајеви у којима се вредност једне ствари увећа на рачун имовине другога без правног основа. Ово разликовање је умногоме последица утицаја римског права, али постоји и у англо-америчком праву.

37. У савременој правној науци данас преовлађује мишљење да неосновано обogaћење треба да буде регулисано јединствено, без обзира на разлике које постоје између случајева верзије и кондикције. У упоредном законодавству ипак још преовлађује су-протно решење. Поред ове основне разлике – да ли је неосновано обogaћење регулисано јединствено или се верзије и кондикције третирају као одвојене правне установе – у упоредном праву могу се уочити и друге разлике. Мање значајна разлика је с обзиром на извор правних правила о неоснованом обogaћењу: у већини права то је закон, а у неким, као у француском, то је судска пракса. У неким правима, на пример, у француском и италијанском, под неоснованим обogaћењем сматрају се само случајеви верзије. Раз-лике постоје и у томе што се ужим одређивањем појединих елеме-ната неоснованог обogaћења сужава примена ове установе у прак-си. Тако, у немачком праву корелација између обogaћења и осиро-машења мора да буде непосредна, што има за последицу да у случајевима у којима је веза између обogaћења и осиромашења посредна не постоји неосновано обogaћење. У француском праву обим примене верзионог захтева сужаван је ужим тумачењем појма

⁸ Karl Friedrich von Savigny, *Sistem des heutigen romanischen Rechts*, Т. В. 14, Берлин, изд. 1899.

каузе. С друге стране, обим примене се у савременим правима проширује схватањем да прибављена корист не мора увек бити имовинска.

38. У прегледу који дајемо водиће се пре свега рачуна о томе да ли је неосновано обогаћење јединствена институција или се случајеви кондикција и верзија третирају као две одвојене установе.

ЈЕДИНСТВЕНО РЕГУЛИСАЊЕ НЕОСНОВАНОГ ОБОГАЂЕЊА

39. Пример јединственог регулисања пружају немачки, грчки, швајцарски, совјетски, пољски и мађарски грађански законици.

40. Немачки грађански законик је општу тужбу из неоснованог обогаћења предвидео у § 812: „Ко чинидбом другог или на други начин на рачун другог без правног основа нешто прибави, обавезан је на повраћај прибављенога.“ Као што се види, поред основних елемената (стицање на рачун другог, без правног основа) наведени су и начини на које може до тога доћи, и то чинидбом другог (тј. кондикције) и „на други начин“ (тј. верзија). У истом члану наведено је да обавеза враћања постоји онда када је основ отпао или се није остварио, као и да се чинидбом сматра и уговором извршено признање да постоји или да не постоји облигациони однос. У наредним §§ (813–822) регулисани су посебни случајеви и правила реституције.

41. Швајцарски закон о облигацијама даје опште правило у чл. 62, а у ст. 2 истог члана даје допуну наводећи начине на које може доћи до неоснованог обогаћења: када је нешто примљено без основа, када се основ није остварио, или када је престао да постоји. У чл. 63-67 посебно је регулисана исплата недугованог и дата су правила о реституцији.

42. У совјетском праву неосновано обогаћење постоји увек када је једно лице „без основа установљених законом или правним послом стекло имовину на рачун другог“, као и у случају „уштеде имовине на рачун другог лица без основа установљених законом или уговором“. Ово је предвиђено и у чл. 473, ст. 1 и 6 Грађанског законика РСФСР из 1964. У истом члану прописано је да „иста обавеза настаје и када основ по коме је имовина стечена накнадно отпадне“, и дата су правила реституције. Ако се не може вратити оно што је стечено, надокнађује се „вредност коју је стечена имовина имала у тренутку стицања“. Имовина стечена на рачун другог, не правним послом већ другим радњама које су очигледно противне интересима социјалистичке државе и друштва, уколико не подлеже конфискацији, заплетује се као приход државе. У чл. 474 налазе се одредбе „о имовини која не подлеже враћању“.

43. Неосновано обогаћење регулишу јединствено још и Мађарски грађански законик из 1959. (чл. 361–409) и Пољски грађански законик из 1964. (405–409). Пољски грађански законик поставља прво општа правила и услове враћања, а затим регулише поједине случајеве за које постоје посебна правила.

ОДВОЈЕНО РЕГУЛИСАЊЕ СЛУЧАЈЕВА НЕОСНОВАНЕ ПРЕСТАЦИЈЕ (КОНДИКЦИЈЕ) И ВЕРЗИЈЕ

44. Један од најстаријих законика који одвојено регулишу случајеве заштићене кондикцијама и оне код којих се подиже верзиони захтев јесте Аустријски грађански законик, и то чини у различитим члановима. АГЗ садржи правила о верзији, у чл. 1041–1044, као „употребљавање туђе ствари на корист другога“. У чл. 1041 речено је: ако је ствар без деловодства употребљавана на корист другога, власник може тражити враћање ствари или, ако је враћање немогуће, накнаду вредности коју је ствар имала у тренутку употребе. Одредбе о кондикцијама распоређене су на различитим местима, према сродној материји. Правила о исплати недугованог (чл. 1431–1437) налазе се у одељку о исплати дуга, кондикција *causa data causa non secuta* у чл. 921, 1247 и 1447, а кондикција *ob turpem causam* у чл. 1174. Остали случајеви у којима се може тражити повраћај неосновано датог или учињеног регулисани су у чл. 877, 1171, 1421, 1422.

45. Одредбе о верзионом захтеву у аустријском праву различито се тумаче. У правној науци је, према неким мишљењима, одредба чл. 1041 о коришћењу туђе ствари усвојена само као историјско наслеђе и имало се у виду само прибављање користи код индиректног заступања. Насупрот томе, многи аутори виде у тим одредбама општу тужбу из неоснованог обогаћења, признајући јој веома широк домашај.⁹

46. Италијански грађански законик из 1942. регулише подробно случајеве исплате недугованог и других кондикција, да би затим у чл. 2041 предвидео општу тужбу за повраћај онога што је неосновано прибављено, и то као *actio de in rem verso* која се примењује строго супсидијарно. У правној науци се сматра да је тим законом санкционисана супсидијарна верзиона тужба коју је већ раније, веома бојажљиво и са великим ограничењима, почела да прихвата италијанска судска пракса. Ранији Италијански грађански законик је, исто као и Француски грађански законик, познавао само исплату недугованог као извор облигације за реституцију неосновано стеченога.¹⁰

⁹ Ehrenzweig, Armin, *Sistem des österreichischen allgemeinen Privatrechts*, 2, B. I. Hälfte, *das Recht der Schuldverhältnisse*, Беч 1928. стр. 322 и даље.

¹⁰ Trabucchi, Alberto: *Instituzioni di diritto civile*, Падова, 1952.

47. У француском праву, као и у свим правима која следе француски правни систем, кондикције су строго одвојене од верзионих захтева и само се случајеви заштићени верзионом тужбом сматрају неоснованим обогаћењем.¹¹ Тужба којом се тражи повраћај код исплате недугованог регулисана је чл. 1376–1371 Грађанског законика, док је *actio de in rem verso* уведена путем судске праксе, па су јој доцније постављане прецизне границе примене, како кроз доктрину тако и кроз судску праксу (в. *supra* 33). За разлику од немачког и аустријског права, до неоснованог обогаћења у француском праву може да дође само у вануговорним односима, с обзиром на француско схватање каузе уговора и на постојање посебних правила о реституцији која се примењују када је уговор због одсуства каузе или из неког другог разлога ништав.

48. Као и на другим правним подручјима, тако и у материји неоснованог обогаћења постоје знатне разлике између континенталног и англо-америчког права. Иако су у енглеској судској пракси још у XVIII веку доношене пресуде с образложењем да се нико не сме обогатити на туђи рачун (познат случај *Moses v. Macferlan* 1760), па је реституција одобравана у врло широком спектру случајева, у доцнијем развоју повраћај је дозвољаван само у стриктно ограниченом броју случајева који одговарају случајевима у којима се може подићи кондикција у континенталном праву. У данашњем англо-америчком праву не постоји општа тужба из неоснованог обогаћења, већ низ посебних правних средстава којима се под одређеним условима може тражити повраћај неосновано прибављених вредности. Сви ови случајеви реституције спадају у *equity law*. Између енглеског и америчког права постоје (у овој области) знатне разлике, али се, опште узевши, може рећи да је у оба система дозвољен повраћај када се ради о непостојању уговора, о поништеним уговорима и о забрањеним уговорима. У случајевима који би одговарали верзији у континенталном праву, реституција се дозвољава, по правилу, само ако је до обогаћења или осиромашења дошло у вези са фидуцијарним односом, а обогаћење би било противно начелу правичности. Ако странке не наступају као фидуцијар и фидуцијант, тужба због неоснованог обогаћења се не допушта.¹²

НАШЕ ПРАВО

49. Грађански законици који су важили у предратној Југославији и који садрже општа правна правила за неосновано обогаћење регулишу ову материју на различите начине. Ово је донекле утицало и на судску праксу, поготову на подручјима где је раније

¹¹ Henri et Léon Mazaud, *Jean Mazeaud, Leçons de droit civil*, т. II стр. 609 изд. 1956.

¹² John Dawson, *Indirekt Enrichment, Jus privatum*, Тибинген, 1969.

важио Аустријски грађански законик. Судска пракса је на тим подручјима одмах после рата правила разлике између кондикционог и верзионог захтева. У правној литератури се то разликовање задржало све до најновијег доба, и поред тога што данас мањевише сви прихватају да је неосновано обогаћење извор облигација који треба јединствено регулисати и из кога проистиче јединствена тужба.

50. За разлику од Аустријског грађанског законика, који доста детаљно регулише и кондикције и верзије (в. *supra* бр. 44), Српски грађански законик садржи само две одредбе о кондикцијама. У чл. 902 регулисано је питање исплате недугованог, а у чл. 722 забрањује се повраћај онога што је примљено по неморалном или незаконитом основу, као и из уговора чији је предмет немогуће испунити. Одредаба о верзионом захтеву нема. У правној теорији и у судској пракси је, међутим, још много раније, екстензивним тумачењем омогућена примена неоснованог обогаћења у релативно широким границама.¹³

51. Неосновано обогаћење је најпотпуније регулисано у Општем имовинском законуку за Црну Гору. Под насловом „О дуговима од неоправдана користовања туђим“, регулисана је у прва четири члана исплата недугованог (чл. 595–598), чл. 599 односи се на реституцију онога што је дато по основу који се није остварио или који је доцније отпао; у чл. 600 дата су правила за случај неморалног и незаконитог основа. Затим, у чл. 601, дато је опште правило: „И уопште, што год ко без оправдана узрока, на који драго начин, из туђег иметка прими, треба да поврати или иначе надомести или намири.“ Последњи члан овог одељка (602) упућује на одређена правила према којима се има извршити реституција. У Општем имовинском законуку за Црну Гору усвојен је систем сличан ономе у Италијанском грађанском законуку који је донет много доцније. Овај законик је и у овој материји предњачио међу грађанским законцима свога доба, а нашој судској пракси и теорији пружио правна правила која у нас, за сада, најпотпуније регулишу ову материју.

52. У већем броју наших закона, који су донети за последњих тридесет година, постоје и правила која регулишу питање реституције у појединим случајевима који би се иначе могли подвести под општа правила о неоснованом обогаћењу. Један од првих закона који су садржавали одредбе ове врсте био је Закон о поступању са имовином коју су власници морали да напусте за време окупације

¹³ Д. Аранђеловић, „О неправедном обогаћењу“, *Архив за правне и друштвене науке*, књ. XI, коло 2, 1925, стр. 399–424.

или им ју је непријатељ одузео (*Службени листић ФНРЈ* бр. 64/46). После њега, и многи други закони су садржавали посебне одредбе о реституцији онога што је стечено без правног основа или чији је основ стицања отпао. Такве одредбе садрже закони о наслеђивању, о браку, о меници и чеку, о односима између родитеља и деце, о судским таксама и др.

53. Наша судска пракса прихватала је неосновано обogaћење као институцију која је у складу са нашим правним поретком и основним начелима права. У судској пракси се више нису правиле разлике између кондикција и верзионог захтева. Карактеристично је у том погледу образложење једне пресуде Окружног суда у Суботици из 1961. године, у коме је, поред осталог, речено: „Суд према изложеном сматра да је институт неоснованог обogaћења кроз правну теорију и праксу уопштен и прихваћен у нашем правном поретку, с тим да садржи правила да свако лице може тражити заштиту својих имовинских права за случај смањења његове имовине и постојања обogaћења у имовини другог лица, а без пуноважног правног основа или пак без његовог постојања, а уз остале потребне елементе...“¹⁴

54. Док је судска пракса, с једне стране, у врло позитивном смислу широко примењивала правила о неоснованом обogaћењу, ослањајући се на правну теорију и на општа правна правила, запажа се, с друге стране, и једна негативна појава. У неким случајевима у којима се очигледно ради о захтевима из неоснованог обogaћења, ни странке ни судови не дају квалификацију захтева, па се захтев прихвата или одбија, а из пресуде се не види да ли је и у којој је мери вођено рачуна о правилима о неоснованом обogaћењу.

55. У нашој правној литератури има релативно мало радова који се баве овом материјом. Они се претежно односе на поједина питања у вези с неоснованим обogaћењем и често су инспирисана решењима из судске праксе. У теорији је било и мишљења да је у нашем праву неосновано обogaћење заштићено верзионим захтевом, а да случајеви за које је предвиђена кондикција представљају посебну правну установу.¹⁵ Насупрот овом гледишту стоји мишљење да је неосновано обogaћење јединствена правна устаова.¹⁶

56. Овакав став теорије нашао је примену у Скици за законик о облигацијама и уговорима проф. М. Константиновића. Опште претпоставке за тужбу из неоснованог обogaћења дате су у члану

14 14 Окружни суд у Суботици, Посл. бр. Г 1127/58–33, од 30. I 1961.

15 Štampihar, J., *Civilno pravo, Osnutek posebnega dela obveznosti*, Љубљана 1952. стр. 115.

16 Cigoj, S., „Kondicije in verzije de iure condendo“, *Zbornik znanstvenih razprav*, Љубљана, XXVII, 1, 1958. стр. 17–57.

168 који гласи: „1. Правило је да се нико не може обогатити без основа на туђ рачун. 2. И по томе: Кад је неки део имовине једног лица прешао на било који начин у имовину другог, а тај прелаз нема свој основ у неком правном послу или закону, стицалац је дужан вратити га кад је то могуће, а иначе надокнадити вредност постигнутих користи. 3. По истом општем правилу: Ко се неосновано користиовао туђим, дужан је надокнадити вредност постигнутих користи.“

57. Закон о облигационим односима посветио је неоснованом обогаћењу одељак III под насловом: Стицање без основа. Ту су дата правила за случајеве који су у ствари заштићени кондикцијама. У чл. 210 дато је опште правило: „1. Ако је друштвено средство којим управљају радници, односно други радни људи у одређеном друштвеном правном лицу на било који начин прешло у друштвена средства којим управљају радници, односно други радни људи у другом друштвеном правном лицу, или у имовину неког лица, а тај прелаз нема основа у неком самоуправном споразуму или неком другом правном послу или закону, стицалац је дужан да га врати, ако је то могуће, а иначе је дужан да накнади вредност постигнуте користи. 2. Одредба претходног става сходно се примењује кад је неки део имовине једног лица на било који начин прешао у друштвена средства којима управљају радници, односно други радни људи у друштвеном правном лицу или у имовину неког другог лица, а тај прелаз нема основа у самоуправном споразуму или неком другом правном послу или закону. 3. Под прелазом друштвеног средства, односно имовине, подразумева се и стицање користи извршеном радњом. 4. Обавеза враћања, односно накнаде вредности, настаје и кад се нешто прими с обзиром на основ који се није остварио или који је касније отпао.“ Доцније измене текста овог члана односе се само на изостављање речи и израза који су проистицали из ондашњег система друштвеног самоуправљања и друштвене својине.

VII. Завршне напомене

58. Начело да се нико не може обогатити на уштрб другога јесте пре свега морално начело, које би, примењено у целини и без ограничења на економске односе у друштву, дошло у противуречност са реалношћу друштвеног развоја и напретка. Оно би се могло, у ствари, применити тек онда када би укупно богатство одређеног друштва постало тако велико да би се могла остварити његова правична расподела на све чланове тог друштва. Још од античког доба покушавано је да се правним прописима регулише

материја неоснованог обogaћења и да се издвоје случајеви у којима треба да дође до реституције, тј. повраћаја вредности која је без основа прешла из једне имовине у другу, чиме су проузроковани добит за једну и губитак за другу страну. Од римског права до савременог доба овим питањем су се бавили филозофи, економисти, правници, законодавци и судска пракса, а домен ограничавања се од првобитне обавезе враћања исплате недугованог (*condictio indebiti*) ширио. У основици развика институције бogaћења без основа леже начела правичности, правде и еквивалентности у друштвеним и привредним односима.

Jelena Danilović *

UNJUST ENRICHMENT

Summary

This work deals with a segment from the wide variety of issues covered by the institute of legally unjust enrichment. The author of the text considers first the title of the institute, i.e. the terminology in our and foreign literature and legislation, and concludes that the „unjust enrichment“ is the most appropriate term, which has also been used in our judicial practice. In the second part of the paper, the author analyzes the application of this institute, that is the question when a person deprived of a property can ask for the restitution of the same value. In the following chapter she gives the history of unjust enrichment, starting from the Roman law where we can first find *actio de in rem verso* (legal action to recover the property unjustifiably taken away from the person entitled to it), to Gloss and Post-gloss , to different perceptions of this institute in the German, French and Italian legal history. A special contribution of Savigny to the analysis of the institute is particularly emphasized. Finally, a number of provisions are cited from our Code of Obligations and, instead of a conclusion, there is a brief review of the evolution of the philosophical and legal ideas and regulations regarding unjust enrichment, from the Roman law to the present days.

Key words: *Enrichment. – Impoverishment. – Restitution. – Conditio. – Equality in obligations.*

* Jelena Danilović, Ph.D., Full Professor of the University of Belgrade.

Jelena Danilović*

L'ENRICHISSEMENT SANS CAUSE

Résumé

L'auteur expose un volet de la large problématique constituée par l'institution de l'enrichissement sans cause. Il s'arrête tout d'abord sur la question de l'appellation de cette institution, c'est-à-dire sur la terminologie employées dans la littérature spécialisée et la législation yougoslave et étrangère, et en conclue que le terme le plus approprié est „enrichissement sans cause“, terme qui, comme cela est bien connu, est utilisé dans notre jurisprudence. Dans sa deuxième partie, ce travail observe l'application de cette institution, c'est-à-dire la question de savoir dans quelles conditions une personne dont le patrimoine s'est trouvé diminué peut demander la restitution de la valeur équivalente à la diminution. Dans le chapitre suivant est exposé un historique de l'enrichissements sans cause, depuis le droit romain qui a crée les conditiones ainsi que les *actio de in rem verso*, (actions en demande de restitution d'un bien acquis de façon non fondée) puis, en passant par les glossateurs et post glossateurs jusqu'aux différences relevées par l'observation de cette institution dans l'histoire juridique allemande, française et italienne. L'auteur souligne ici tout particulièrement la contribution de Friedrich Karl von Savigny à l'étude de cette institution. Pour finir, il cite les disposition de la Loi yougoslave sur le rapports d'obligation et, en guise de conclusion donne un bref aperçu du développement des idées philosophiques et juridiques et des règlements juridiques concernant l'enrichissement sans cause, depuis le droit romain jusqu'à nos jours.

Mots-clés: *Enrichissement. – Appauvrissement. – Restitution. – Equivalence dans les codes d'obligation*

Jelena Danilović**

UNGERECHTFERTIGTE BEREICHERUNG

Zusammenfassung

Diese Arbeit stellt ein Segment aus dem breiten Problemfeld des Instituts der Bereicherung ohne Rechtsgrundlage dar. Der Autor behandelt zunächst die Frage des Namens dieses Instituts, bzw. der Terminologie in

* Dr Jelena Danilović, Professeur de l'Université.

** Dr. Jelena Danilović, Professor der Universität.

unserem und im ausländischen Schrifttum und in der Rechtsprechung und kommt zur Schlussfolgerung, dass der geeignetste Ausdruck gerade die „ungerechtfertigte Bereicherung“ ist, und dieser Ausdruck wird, wie es wohl bekannt sein dürfte, auch in unsrer Rechtsprechung verwendet. Im zweiten Teil der Arbeit wird die Anwendung dieses Instituts erörtert, bzw. die Frage, wann die Person, deren Eigentum vermindert wurde, berechtigt ist, eine Restitution des Wertes zu beanspruchen, um welchen das Eigentum vermindert wurde. Im nächsten Abschnitt wird die Geschichte der ungerechtfertigten Bereicherung dargestellt, beginnend mit dem römischen Recht, das Konditionen und *actio de in rem verso* (Klagen, mit welchen die Rückgabe des ungerechtfertigt Erworbenen beansprucht werden) geschaffen hatte, über Glossatoren und Postglossatoren bis zu den Unterschieden in der Auffassung dieses Instituts in der deutschen, französischen und italienischen Rechtsgeschichte. Insbesondere wird die Bedeutung von C.F.von Savigny für Erforschung dieser Institution hervorgehoben. Anschließend werden die Bestimmungen aus unserem Gesetz über Schuldverhältnisse zitiert und statt einer Schlussfolgerung wird eine kurze Darstellung der Entwicklung der philosophisch-rechtlichen Ideen und Rechtsvorschriften über das Institut der Bereicherung ohne Rechtsgrundlage vom römischen Recht bis Gegenwart geschildert.

Hauptwörter: *Die Bereicherung. – Die Verarmung. – Die Restitution. – Die Gleichwertigkeit in Schuldverhältnissen.*